

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

План лекції:

1. Історіографія історії Визвольної війни.
2. Причини і рушійні сили Визвольної війни.
3. Характер Визвольної війни.

Прикладом того, як небайдуже ставляться історики до визначення характеру події, розпочатої повстанням Хмельницького, є, зокрема, рецензія Н.М.Яковенко на книгу В.А.Смолія і В.С.Степанкова «Українська національна революція XVII ст.».

Слід враховувати, що особисті образи, яких Б.Хмельницький зазнав у 1646–1647 рр., не були банальними шляхетськими «наїздами», яких у ті часи було немало, а вже на ранній стадії конфлікту носили характер політичної розправи місцевої магнатурії і її посіпак-шляхтичів з одним з лідерів козацької опозиції. Звичайно, слід мати на увазі і можливість ситуації, коли історичний діяч заради того, щоб прикурити свою люльку, готовий запалити світ. Тут, щоб не помилитися і правильно розставити акценти, варто враховувати діалектику розвитку розглядуваних історичних подій, коли події можуть починатися як приватна справа, але швидко виходити з-під контролю, починати жити своїм життям і нав'язувати свою волю ініціаторам попри їх волю і всупереч попереднім намірам. Принаймні, в біографії Б.Хмельницького вгадується драматичне відчуття гетьманом своєї нелюдської відповідальності за стихію соціального вибуху, спровокованого його діями, відповідальність за долю людської цивілізації, відповідальність перед Богом за справи тих, кого він мобілізував на бій.

Причина Визвольної війни:

Конфлікт між самоврядним демократичним укладом господарського, громадського і релігійного життя, витвореним козацтвом, – і аристократичним, ієрархізованим, дискримінаційним режимом Речі Посполитої

Передумови:

1. Тридцятилітня війна в Європі 1618–1648 рр.
2. Авантюрний план Владислава IV переможної війни з Туреччиною і Кримом.
3. Посуха і голод у Східній Європі.
4. Прагнення Кримського ханства до самостійної ролі у Східній Європі.
5. Загострення стосунків між Московією і Польщею.

Початок повстання

Політика уряду на ліквідацію козацтва як стану, переслідування православної віри, зловживання і здиригання з боку місцевої адміністрації та орендарів вже в середині 40-х рр. викликали гостре незадоволення серед козацтва. Починаючи з 1646 р., група старшини, очолювана чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, розпочала підготовку повстання. Для реалізації задуму Б.Хмельницький та його соратники намагалися скористатися намірами короля Владислава IV залучити козаків до війни з Портою. Приймається рішення розпочати повстання в листопаді, коли коронний хорунжий А.Конєцпольський мав вирушити у пониззя Дніпра проти татар.

Однак раптова поява Очаківської орди та зрада з боку чигиринського осавула Р.Пешти зірвали виступ. Б.Хмельницький ув'язнюється. Вирвавшись за сприяння друзів на волю, він з кількома десятками осіб (серед них перебував і 20-річний Петро Дорошенко) негайно подався на Запоріжжя.

Зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), зупинився на о. Томаківка, де відразу ж розпочав формування збройних сил й встановив зв'язки з запорожцями. 4 лютого 1648 р. він оволодів Січчю. Через кілька днів на козацькій раді в

Січі Б.Хмельницький обирається гетьманом. Саме ці події й знаменували початок Визвольної війни.

Богдан Хмельницький

Народився Богдан Хмельницький 27 грудня 1595 р. в Чигирині у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького, який служив у магнатів, а потім дістав посаду чигиринського підстарости. Учився Богдан спочатку в українській школі, а потім у Львівській єзуїтській колегії, знав латинь та кілька іноземних мов, був освіченою людиною.

З молодих літ Богдан Хмельницький служив у козацькому війську, ходив у походи на татар і турків, зокрема, брав участь у битві з турками під Цецорою 1620 р. Його батько там загинув, а сам Богдан потрапив у турецький полон, з якого звільнився тільки через два роки. Служив у козацькому реєстровому війську, господарював на хуторі Суботові під Чигирином. У 1637 р. він був військовим писарем, брав участь у повстаннях 1637-1638 рр., а після їх придушення став чигиринським козацьким сотником.

Ще до конфлікту з місцевим підстаростою Чаплинським Хмельницький став одним з активних учасників «турецького плану» Владислава IV, а отже, й антимангнатської опозиції. Переслідування панів змусили Богдана Хмельницького втекти на Запоріжжя, де він почав організацію всенародного повстання.

Найбільшою заслугою Богдана Хмельницького була напружена, послідовна праця по створенню Української національної держави. Здійсненню цього історичного завдання була підпорядкована вся діяльність гетьмана. Видатною рисою Хмельницького як народного вождя була його послідовність у забезпеченні національної єдності: він з однаковою наполегливістю не допускав збагачення старшини за рахунок рядових козаків і селян і не давав «черні» диктувати свою волю.

Для визволення України від чужоземного гноблення під керівництвом Хмельницького була створена народна армія, яка здобула блискучі перемоги. Хмельницький вніс немало нового у військове мистецтво. Він завжди вмів правильно визначати момент і напрям головного удару, вдало роз'єднував сили ворога і бив їх по частинах, вміло організовував розвідку і партизанську війну в тилу ворога.

Богдан Хмельницький вів широку дипломатичну діяльність, вивів Україну на міжнародну арену. Отже, Хмельницький проявив себе як видатний державний діяч, дипломат і полководець. В ході Визвольної війни під проводом Хмельницького серед широких народних мас виробилися почуття людської гідності, повновартісності, прагнення до свободи, віра в свої сили.

Перші перемоги

Битва під Жовтими Водами

19 квітня – 6 травня 1648 р.

Вміння бити ворога по частинах.

Битва під Корсунем

15–16 травня 1648 р.

Вміння нав'язувати противнику не вигідне місце бою.

Вміння дезінформувати противника.

Битва під Пилявцями

11–13 вересня 1648 р.

Вміння нав'язувати противнику не вигідне місце бою.

Облога Збаража

30 червня – 8 серпня 1649 р.

Здійснення щільної облоги.

Битва під Зборовом

5–6 серпня 1649 р.

Вміння наносити удар у момент, найбільш вразливий для противника.

До середини березня українському гетьману вдалося завершити переговори з Кримським ханством. Згідно з досягнутою умовою хан зобов'язувався надати допомогу проти поляків, причому, татари не повинні були шкодити українцям, не палити міст і сіл. Із свого боку українці обіцяли платити упоминки і не допускати морських виправ. На допомогу повстанцям хан направив 3-4 тис. вершників на чолі з перекопським мурзою Тугай-беєм.

На цьому етапі повстання Б.Хмельницький та його прибічники висували лише ідею автономії для козацького регіону. Козацька територія на заході, в уяві гетьмана, мала доходити до Білої Церкви. Під час переговорів з послами коронного гетьмана Миколи Потоцького поставили вимоги: вивести польське військо з цих земель, ліквідувати на них "правління Речі Посполитої", надати їм права укладати договори з зарубіжними володарями.

З-поміж соціальних верств найважливішу роль у Визвольній війні відіграло козацтво, котре міцно тримало в своїх руках провід і винесло на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно створило кістяк армії, основу нової політичної еліти. Козацтво відіграло провідну роль у руйнуванні польських і становленні українських державних інституцій - центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, адміністративно-територіального устрою. Дуже активну участь у повстанні взяло селянство. Поголовно покозачившись у 1648 р., воно в наступні роки відчайдушно боролось за збереження "козацьких прав і вольностей".

Кампанія 1648 року завершилася походом повстанського війська під Львів і Замостя. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Але Б.Хмельницький, покаладаючи надії на претендента на польський престол Яна Казимира, пішов на перемир'я. Це спричинило серйозні непорозуміння між гетьманом і частиною козацької старшини, зокрема Кривоносом і Головацьким, які наполягали на веденні війни до переможного кінця. Українське військо було стомлене, погано забезпечене боєприпасами.

Тріумф у Києві

Перебуваючи під Замостям, Богдан Хмельницький активно впливав на передвиборну боротьбу в Польщі. Початково він підтримував кандидатуру Юрія І Ракочі, але той несподівано помер 11 жовтня. Тоді Хмельницький віддав перевагу Яну Казимиру, який відзначався більшою лояльністю щодо України, ніж його основний суперник. Гетьман ще не позбувся ілюзії, що сильна королівська влада зможе вирішити українські проблеми. В листі новому королю Хмельницький писав: «Про те Господа Бога просимо, аби ваша королівська мосць... рачив бути самодержцем, як і інші королі, а не так, як... предки вашої королівської мосці власне в неволі були».

1648 рік завершився урочистим в'їздом гетьмана до первопрестольного Києва. Народ захоплено вітав вождя. У складених на його честь віршах про нього говорилося як про «другого Мойсея, що визволив український народ із лядської неволі». В урочистій зустрічі Хмельницького брало участь численне духовенство на чолі з митрополитом Косовим, присутній був і єрусалимський патріарх Паїсій. Гетьмана вітали посланці від Молдови, Туреччини, Семиграддя, Валахії. Всі ці обставини змінили настрої й плани гетьмана. Досі він не піднімався вище інтересів свого стану – козацтва, тепер же він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу.

Еволюція поглядів Б.Хмельницького на самовизначення України

1. На самому початку повстання (березень 1648 р.) Хмельницький вимагав широкої автономії (в межах Речі Посполитої) на тій частині України (південній), де проживали козаки; на південь від Білої Церкви, з зазначеними кордонами; скасування прав воєвод і старост; відновлення усіх козацьких прав.

2. У червня 1648 р. – крок назад: ліквідація «Ординації» 1648 р., збільшення козацького реєстру до 12 тис., відновлення прав православних церков. Тобто програма широкої козацької автономії в межах Речі Посполитої, при зміцненні в ній монархічної влади.

3. Після особистої бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм і під час українсько-польських переговорів у лютому 1649 р. у Переяславі у Хмельницького склався намір стати «князем Русі».

4. 1654 р. – вихід зі складу Речі Посполитої, російський протекторат. Монархічні прагнення Б.Хмельницького.

Від козацької автономії – до князівства Руського

У лютому 1649 р. у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї.

Польську депутацію очолював православний магнат, київський воєвода Адам Кисіль. Він представляв ту частину патріотично настроєної української аристократії, доля якої склалася трагічно. Він щиро бажав добра своїй вітчизні, але відстоював єдність Речі Посполитої, вважаючи її взірцем демократичної держави. Польські дипломати привезли Хмельницькому згоду короля на збільшення реєстру до 12 тис. чол. і скасування унії.

Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни в самосвідомості українців: пришвидшується розвиток ідеї Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільної мети й ідентичності. Під час переговорів в Переяславі полковник Ф.Джалалій заявив польським послам: "Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить". Український посол С.Мужилівський, розмовляючи в Москві з російськими сановниками, підкреслив: нині Україна "стала вже їх, козацька земля, а не польська і не литовська". За визнанням польських посланців, котрі в травні побували в козацькій Україні, там "немає короля і не чути про іншу владу, окрім гетьмана з Військом Запорозьким" і "холопство всієї України" покладає надії на Б.Хмельницького, що він "їх з підданства Речі Посполитої зможе звільнити".

Монархічні прагнення Б.Хмельницького, якому єрусалимський патріарх Паїсій під час урочистої зустрічі гетьмана-переможця в Києві надав йому титул "князя Русі", виявилися в промові перед польськими послами на переговорах у Переяславі (лютий 1649 р.): "Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Поможє мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша... Правда є, що я мала і незначна людина, але Бог дав мені, що я є єдиновладцем, самодержцем руським. За границю на війну не піду... Досить тепер маю вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві моїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть ляхи... Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорозькому Війську..."

У листі до короля члени польського посольства від 8 березня 1648 р. підкреслювали: "Йому (Б.Хмельницькому - Авт.) вже не про козацтво (йдеться), тільки про володаря й князя Руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скритно".

Зборівський договір

У 1649 р. Б.Хмельницький при допомозі кримського хана отримав переконливі перемоги над шляхетським і королівським військами. Але хан не дозволив завершити розгром польської армії. Хан Іслам-Гірей III вирішив проводити політику "рівноваги сил", що вела до взаємного виснаження України й Польщі й давала можливість Криму відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі.

8 серпня 1649 р. був підписаний Зборівський договір. За його умовами козацький реєстр збільшувався до 40 тис. Під управління гетьмана відходила територія трьох воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського.

Рекомендована література:

- Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ, 2004.
- Грушевський М.С. Історія України-Русі. Т.VIII. Київ, 1995; Т.IX. Кн.I. Київ, 1996; Кн. II. Київ, 1997.
- Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Київ, 1993.
- Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. / Серія «Україна крізь віки». Т.7. Київ, 1999. С.65–96, 329–344.
- Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 815 с., 88 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: https://akademperiodyka.org.ua/wp-content/uploads/UNI-XV-XVIII_Rannja_Modernist.pdf
- Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.
- Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця VI – середини VIII століть. Дніпродзержинськ, 2007.
- Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2006.